

Cilvēka cieņa, vienlīdzība, iekļaujoša sabiedrība

Human dignity, equality, inclusive society

Sanita Osipova

 0000-0001-8508-0799

Web of Science Researcher ID: AHA-5779-2022

KOPSAVILKUMS

Latvijas sabiedrībai pēdējos gadu desmitos ir bijis jāmaina priekšstats par daudziem jautājumiem, jo okupācijas laikā sabiedrības prātos ar propagandas palīdzību padomju varas nostiprinātie priekšstati neatbilst mūsdienu Eiropas kopējām vērtībām. Šādi priekšstati visupirms ir izpratne par ikviena cilvēka vērtību, cilvēka cieņu un tas, cik tālu valsts drīkst iejaukties cilvēka tiesībās uz pašnoteikšanos un vienlīdzību. Turklāt pēdējos gados visā Eiropā ir būtiski mainījusies izpratne par to, kam pienākas līdztiesība. Līdztiesīgo lokā tikušas iekļautas arī personas, kas pieder grupām, kuras sabiedrība iepriekš ir marginalizējusi kā “nenormālas”. XXI gadsimtā Eiropas valstis ir nonākušas pie prasībām pēc humānām ārstniecības metodēm, kā arī aktualizēts ir jautājums par mentāli slimu personu tiesībām, visupirms tiesībām uz privātautonomiju, proti, cik tālu mentāli slima persona ir tiesīga lemt par savu dzīvi, tostarp būt informēta par ārstniecības gaitu un pieņemt lēmumus par savas veselības aprūpi.

Atslēgvārdi: cilvēka cieņa, personas privātautonomija veselības aprūpē, personas ar garīgu invaliditāti lemtspēja.

SUMMARY

Latvian society has had to change its perception of many issues in recent decades, as the ideas that were reinforced in the minds of the public during the occupation by the Soviet propaganda do not correspond to the common values of modern Europe. These are, first and foremost, the understanding of the value of every human being, human dignity and the extent to which the state may interfere with the human right to self-determination and equality. Moreover, in recent years, perceptions of who is entitled to equality have changed significantly across Europe. Equality has been extended to include people belonging to groups previously

marginalised by society as ‘abnormal’. In the 21st century, European countries have come to demand humane methods of treatment, and the rights of the mentally ill have been questioned, in particular the right to privacy, i.e. the extent to which a mentally ill person has the right to make decisions about their own life, including being informed about their treatment and making decisions about their own healthcare.

Keywords: human dignity, protection of privacy in health care, mental capacity of persons with mental disability.

levads

Eiropas kultūrtelpā jau kopš antikajiem laikiem tiek prezumēts, ka cilvēks ir vērtība pats par sevi un cilvēkam piemīt neatņemamas tiesības uz brīvību, proti, cilvēka cieņpilnai dzīvei nepieciešams priekšnoteikums ir brīvība. (Hawley, 2019, pp. 705–720) Tā ir būtiska Eiropas kultūrtelpu vienojoša atziņa, jo viss, kas cilvēkam dots no dabas, viss sabiedrības caur kultūru cilvēkā ieguldītais var izpausties tikai tad, ja cilvēks bauda brīvību to īstenot, piedaloties sabiedrības dzīvē. Personas brīvība ir priekšnoteikums ne tikai cilvēka pilnvērtīgai dzīvei, bet arī sabiedrības harmoniskai funkcionēšanai. Ideāls ir brīvs cilvēks, kurš attīstās un darbojas sev līdzīgo vidū jeb brīvā sabiedrībā, kuru vieno kopīgas vērtības un savstarpēja cieņa. Lai sasniegtu šo ideālu, ir veidota demokrātiska tiesiska valsts. Mūsdienu demokrātiska tiesiska valsts balstās uz individuālās un kolektīvās pašnoteikšanās idejām, kas izriet no cilvēka cieņas un tiesībām uz vienlīdzību un brīvību. (Kučs, 2024, 716. lpp.) Tāpēc ir būtiski pētīt gan jēdziena “cilvēka cieņa” saturu, gan arī to, vai Latvijā tiek nodrošināta iespēja ikvienam cilvēkam baudīt cilvēka cieņu, proti, vai esam sekmējuši iekļaujošas sabiedrības izveidošanos.

Cilvēka cieņas koncepts

Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 1. pants nosaka: “Visi cilvēki piedzimst brīvi un vienlīdzīgi savā cieņā un tiesībās. Viņiem ir saprāts un sirdsapziņa, un viņiem citam pret citu jāizturas brālības garā,” (ANO, 1948) – tas ir pamats cilvēka cieņas konceptam kā starptautiskai juridiskai kategorijai. Šodien Eiropas tiesībpolitiskajā doktrīnā skaidri definēts, ka cilvēka cieņa ir ikvienam cilvēkam piemītoša, neatņemama, garīgi tikumiska beznosacījuma vērtība. (Wallau, 2006, S. 23) No tās izriet virkne cilvēka tiesību: visi cilvēki ir līdztiesīgi un ikvienam piemīt tādas pamattiesības, kuras neviens nedrīkst atņemt. Šo tiesību īstenošanu nedrīkst ietekmēt ne personas izcelšanās, ne dzimums, ne vecums, ne reliģiskā pārliecība, ne tautība, ne seksuālā orientācija, ne pilsonība, ne pasaules uzskats vai politiskie uzskati. (Sandkühler, 2016, S. 271, 272) Cilvēka cieņa piemīt ikvienam, to nevar ne cits atņemt, ne pats atsavināt, ne ierobežot – neatkarīgi

no sabiedrības priekšstatiem par konkrēto cilvēku, viņa darbiem un nodarījumiem, pārkāpumiem. Cilvēka cieņu aizsargā virkne nacionālo un pārnacionālo normatīvo aktu.¹

Cilvēks jau piedzimst kā sociāla būtne, tomēr cilvēciskums nav iedzimts. Tas ir jāapgūst un jāisteno, dzīvojot sabiedrībā. (Ēriksens, 2010, 68. lpp.) Sabiedrība, iekļaujot cilvēku, to vienlaikus ieliek konkrētā sabiedrībā valdošo vērtību, uzskatu, uzvedības modeļu struktūrā. Cilvēka tiesību un pienākumu apjomu un saturu nosaka sabiedrībā pastāvošās sociālās normas. Ja cilvēks atbilst tam, ko no viņa sagaida sabiedrība, viņš ir apguvis uzvedības noteikumus un spēj iekļauties sabiedrībā, uzņemoties atbildību par savu dzīvi, un viņam līdz ar pilngadību tiek piešķirta rīcībspēja. Rīcībspēja ir personas spēja, kas īstenojas kā tiesība patstāvīgi veikt tiesiski nozīmīgas darbības un uzņemties atbildību par sekām. (Balodis, 2007, 77. lpp.) Patstāvīgi nozīmē, ka pati persona īsteno savas tiesības. Ikvienam cilvēkam no dabas piemīt tiesībspēja, taču rīcībspēja var tikt tiesiski ierobežota, piemēram, ja persona nespēj apzināties vai vadīt savu rīcību nepilngadības vai gara slimības dēļ. (Balodis, 2007, 80.–87. lpp.)

Pēdējos gadu desmitos Latvijā ir nācies pārskatīt cilvēka cieņas saturu. Padomju okupācijas gados arī tika runāts par cilvēka vērtību un cilvēka cieņu, tomēr šiem jēdzieniem tika piešķirts cits saturs. “Cilvēks – tas skan lepni!”² – šie Maksima Gorkija vārdi tika plaši citēti. Tiesa, daudz biežāk nekā par cilvēku Padomju Savienībā tika runāts par tautu, par kolektīvu, par darbaļaudīm, proti, par tautas masām, kurās pazūd atsevišķs cilvēks kā personība.

Padomju kultūra bija masu kultūra. Tika sludināts, ka valsts kalpo tautai un viss tiekot darīts tautas interesēs. Tomēr atsevišķs cilvēks tajā visā *izšķīda*. Cilvēks bija kā mazs gabaliņš, kuram nav ne savas vērtības, ne savas gribas ārpus lielā veseluma – tautas. Padomju cilvēka vērtība bija viņa piederībā padomju valstij, kā to formulēja Vladimirs Majakovskis: “Lasiet, apskaidiet! Es esmu Padomju Savienības pilsonis.”³ Padomju laikā Jāņa Plauža atdzejojumā latviski gan tas tika tulkots nedaudz citādi: “Lasiet, apskaidiet! Manu dzimteni sauc – Padomju Savienība.” (Plaudis, 1950) Šis citāts gadu desmitiem tika tiražēts padomju Latvijas presē, rakstot par jaunajiem padomju pilsoņiem.⁴ Proti, pilsonis kā indivīds vispār bija zudis – viņš tika *izšķīdināts* Dzimtenē... Tāpat viss individuālais tika izkausēts kolektīvajā. Šī ideoloģija noteica arī atsevišķa cilvēka pilntiesību vai beztiesību atkarībā no tā, cik veiksmīgi viņš iekļāvās

1 Visupirms Latvijas Republikas Satversme, ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija, Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija, Eiropas Savienības pamattiesību harta u. c.

2 “Человек! Это – великолепно! Это звучит... гордо! Человек! Надо уважать человека.” (Горький, 1902/2008).

3 “Читайте, завидуйте, я – гражданин Советского Союза.” (Маяковский, 1967, с. 90)

4 Piemēram: Klabis, R. (25.03.1958.) Mana padomju pase. *Padomju Karogs*, Nr. 35. Arī: [B. a.] (17.01.1976.) Padomju pase. *Progress*, Nr. 8.

kolektīva kopīgajā gribā. Cilvēks bija tik vērtīgs, cik viņš bez ierunām kalpoja partijas izvirzītajiem mērķiem, esot skrūvīte lielajā padomju varas mašīnā. Taču arī tas ne vienmēr pasargāja, ja cilvēkam bija “nepareizie” cilvēki – laulātais, radi, kaimiņi u. c.

Eiropas Savienība mums māca skatīties uz cilvēku no cita skatpunkta: ikviens cilvēks ir vērtība pats par sevi. Tieši tāpēc, lai nodrošinātu cilvēka cieņu, ir tikušas celtas un stiprinātas demokrātiskas tiesiskas valstis, nacionālā līmenī pieņemtas personas pamattiesības un starptautiskā līmenī izdoti cilvēktiesības aizsargājoši tiesību akti, bet vēlāk veidota vienotā Eiropa, kurā iekļāvusies arī Latvija. Ikvienam cilvēkam piemīt privātautonomija, proti, tiesības uz brīvību kā pašnoteikšanos. Pēdējos gados īpaši tiek rakstīts par personas tiesībām uz pašnoteikšanos veselības aprūpes jomā, proti, pacientu tiesībām uz pašnoteikšanos veselības aprūpē. (Jordan, 2014, p. 74)

No cilvēka cieņas izrietošas tiesības uz personas brīvību un vienlīdzību kā līdztiesību – iekļaujošas sabiedrības priekšnoteikumi

Vēsturiski dažādās kultūrās, arī Eiropas kultūrā cilvēka pilntiesību noteica dzimums, vecums, izcelšanās, nodarbošanās un citas personas īpašības. Personas brīvība bija ierobežota un vienlīdzība tika atzīta tikai starp līdzīgajiem, savukārt brīvību un pilntiesību baudīja vien neliela sabiedrības daļa.⁵

Taču kopš XVIII gadsimta beigām Rietumu kultūrā viss ir mainījies. Šīs izmaiņas sekmēja arī dabisko tiesību skola un apgaismības filozofija, kurās cilvēka brīvība tika atzīta par dabisku neatņemamu ikviena cilvēka tiesību. Mūdienu Rietumu demokrātijas ir tiesiskas valstis, kurās kopš Otrā pasaules kara beigām dinamiski paplašinātas personas pamattiesības, īpašu nozīmi iegūstot līdztiesībai un brīvībai.

Tostarp Latvijas Republikā jau dibināšanas aktos ir tikusi uzsvērtā brīvība kā aizsargājama vērtība un ietverta prasība pēc personu vienlīdzības kā līdztiesības.⁶ Taču izpratne par to, ko tieši ietver personas brīvība un vienlīdzība, XX gadsimta gaitā ir būtiski mainījusies. Strauji ir tikušas paplašinātas tiesībās noteiktās personas brīvības robežas. Personas brīvības robežu paplašināšanos ietekmēja gan būtiskas izmaiņas sabiedriskajā apziņā, gan zinātnes sniegtie jaunie praktiskie labumi, proti, tādu preču un pakalpojumu sniegšana, kādi nekad iepriekš nebija iespējami. Tā tiek veidota “labāka pasaule”. (Lorenzi & Berrebi,

5 Plašāk sk.: Osipova, S. (2020) Brīvība – tiesību normās un tiesiskajā apziņā. No: *Starptautisko un Eiropas Savienības tiesību piemērošana nacionālajās tiesās*. Latvijas Universitātes 78. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: Akadēmiskais apgāds, 333.–340. lpp.

6 To nosaka, piemēram, Latvijas Tautas padomes politiskā platforma, pieņemta Latvijas Tautas padomes sēdē Rīgā 1918. gada 18. novembrī. No: *Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana*. (2015) Rīga: Tiesu namu aģentūra, 55., 56. lpp.

2019, pp. 1–13) Šī jaunā paplašinātā brīvība kā jaunas iespējas ietucas visās personas dzīves jomās: gan sniedzot jaunas iespējas izvēlēties nodarbošanos, jo tiek veidotas jaunas profesijas; gan brīvību privātajā dzīvē, jo, mazinoties baznīcas ietekmei, palielinās izvēles iespējas šķirt laulību (Meder, Duncker & Czelk, 2006, S. 176, 177); kā arī aizvien vairāk personu savu kopdzīvi veido, neslēdzot laulību; cilvēkiem paveras aizvien plašākas iespējas ceļot, ko sekmē gan aizvien jaunu transporta līdzekļu piedāvājums, gan sakārtota un vienkāršota vīzu sistēma, bezvīzu režīms utt. Personas ir ieguvušas plašas tiesības apvienoties, tostarp netradicionālās apvienībās, brīvi mainīt dzīvesvietu, arī pārvietoties uz svešu kultūrtelpu, paturot savu kultūru, jo juridiski tiek sekmēta aizvien plašāka minoritāšu tiesību aizsardzība. (Koenig & de Guchteniere, 2007, pp. 6–15) Tādēļ šodien Eiropā var runāt par kultūru diversitāti un plurālismu, kas padara aizvien sarežģītāku ne tikai sabiedrības pētnieku, bet arī likumdevēja darbu. (Cotterrell, 2018, p. 159) Tādējādi personas brīvības robežas nemitīgi un dinamiski pieaug zinātnes un tehnoloģiju piedāvāto iespēju sinerģijā ar liberālās tiesiskās domas nostiprināšanu tiesību avotos.

Ne mazāk būtiski par brīvības robežām XX gadsimta gaitā ir mainījusies arī izpratne par vienlīdzību un to, pēc kādām pazīmēm aizliegts personu diskriminēt. 1948. gadā ANO Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 1. pantā tika noteikta prasība pēc cilvēka cieņas un brīvības visiem cilvēkiem, bet 2. pantā – pazīmes, pēc kurām nedrīkst personu diskriminēt: “Katram cilvēkam pienākas visas tiesības un brīvības [...] neatkarīgi no viņa rases, ādas krāsas, dzimuma, valodas, reliģiskās, politiskās vai citas pārliecības, nacionālās vai sociālās izcelsmes, mantiskā stāvokļa, kārtas vai cita stāvokļa.” (Cit. no: Kēnigs, 2010) Tie bija diskriminācijas aizlieguma kritēriji, kurus XX gadsimta vidū uzskatīja par izsmelošiem, lai nodrošinātu visu cilvēku līdztiesību. Eiropas Cilvēktiesību konvencija, kura pieņemta nedaudz vēlāk, noteica diskriminācijas aizliegumu: “.. neatkarīgi no dzimuma, rases, ādas krāsas, valodas, ticības, politiskajiem vai citiem uzskatiem, valstiskās vai sociālās izcelsmes, piederības kādai nacionālajai minoritātei, mantiskā stāvokļa, dzimšanas vai jebkura cita stāvokļa.” (Eiropas Padome, 1950) Proti, kā papildu kritēriji tika noteikti nacionālā minoritāte un dzimšanas stāvoklis. Lai gan tos, tieši neminot, ietvēra arī ANO deklarācija, nosakot visaptverošu diskriminācijas aizliegumu, tomēr tie tika izcelti *expressis verbis*. Savukārt Eiropas Savienības pamattiesību hartā, kas izstrādāta XX/XXI gadsimta mijā, papildu visam minētajam iekļauts aizliegums personu diskriminēt ģenētisko īpatnību, invaliditātes, vecuma vai dzimumorientācijas dēļ. Latvijā daudz pārspriedumu izraisījusi 2011. gada Eiropas Padomes Konvencija par vardarbības pret sievietēm un vardarbības ģimenē novēršanu un apkarošanu diskriminācijas aizliegumam pievieno vēl vienu papildu kritēriju: “dzimuma identitāte jeb dzimte (*gender*)” (Eiropas Padome, 2011). Dziļāk netiks analizēti aizvien jaunie kritēriji, kas iekļauti starptautiskajos cilvēktiesību dokumentos.

Būtisks ir fakts, ka laika gaitā tikuši atpazīti arī citi sabiedrībā valdoši aizspriedumi pret dažādām sabiedrības grupām, kas kavē patiesas līdztiesības sasniegšanu sabiedrībā, lai veidotu iekļaujošu sabiedrību, kurā ikviens ir pilnvērtīgs un iederīgs. Katrā no minētajiem dokumentiem likumdevējs, nosakot diskriminācijas aizlieguma kritērijus, sava laika valdošajā izpratnē ir centies izsmeltoši ietvert visus sabiedrībā dominējošos stereotipus un aizspriedumus, kas liedz ikvienas personas tiesības uz līdztiesību, stigmatizējot kādu sabiedrības grupu. To sekmēja gan idejas par ikviena cilvēka cieņas nozīmību aizvien niansētāka izpratne, kas tiesībās tika nostiprināta arī ar nacionālo konstitucionālo tiesu un starptautisko cilvēktiesību tiesu spriedumiem.

Brīvo cilvēku sabiedrība, kurā ir augsta sociālā mobilitāte⁷, piemēram, tiesības mainīt dzīvesvietu, reliģisko pārliecību, utt., ir multikulturāla. Multikulturālā sabiedrībā iederas tiesiskais plurālisms (Cotterrell, 2018, pp. 75–88), proti, jāveido tiesības, kas sekmē ikvienas personas brīvību, sniedzot ikvienai personai aizsardzību un uzliekot atbilstošus pienākumus. Taču tiesiskais plurālisms nenozīmē, ka valsts atkāpjas vai norobežojas no sociālo vērtību aizsardzības ar tiesību palīdzību. Tieši otrādi – multikulturālā sabiedrībā, kas veidota no lielākām un mazākām grupām ar to specifisko, bieži būtiski atšķirīgo juridisko kultūru, pieaug valsts loma, jo nepieciešams sabiedrību saliedējošs spēks, kas nostiprina sabiedrības kolektīvo identitāti kā pilsoniskās sabiedrības locekļu kopējo konstitucionālo identitāti. (Eisenstadt, 2007, p. 241) Tieši valstij ar tiesību starpniecību ir jāgarantē visu sabiedrību vienojošo vērtību iedzīvināšana tiesību sistēmā un to aizsardzība, arī lietojot valsts piespiedu varu. Sabiedrību vienojošās vērtības un to aizsardzības juridiskie pamati ir stabili un konkrēti. Tie visupirms atrodami vispārējos tiesību principos un konstitūcijā un ir saistoši gan sabiedrības locekļiem, gan arī likumdevējam. (Rezevska, 2015, 148. lpp.) Tātad mūsdienu Rietumu demokrātijas mērķis ir sekmēt un atbalstīt brīvu, vienlīdzīgu cilvēku sabiedrību.

Ja mēs runājam par tiesībām pašnoteikties, tiesībām lemt par savu dzīvi, tad tieši šīs tiesības ir visdinamiskāk mainījušās minēto konceptu ietvaros. Līdz XX gadsimtam pilntiesību baudīja neliela sabiedrības daļa: pilngadīgi, mentāli veseli baltie vīrieši. Pēc vīra, ģimenes tēva gribas varēja tikt ierobežota gan sievas, gan nepilngadīgu bērnu brīvība, arī ievietojot viņus garīgās dziednīcās. Sieviešu emancipācija, kas dažādās Eiropas valstīs ilga līdz pat XX gadsimta 80. gadiem, šo situāciju mainīja. (König, 2013, S. 140, 141)

Saskaņā ar pacienta autonomijas principu ikvienam rīcībspējīgam pacientam ir tiesības būt informētam un tiesības uz aktīvu līdzdalību lēmumu pieņemšanā par tām metodēm un līdzekļiem, kas tiek izmantoti viņa ārstēšanā, un viņam tiek nodrošinātas tiesības ne vien saņemt medicīnisko aprūpi, bet arī atteikties

7 Socioloģijā ar sociālo mobilitāti saprot visplašākās iespējas personai mainīt savu dzīvi, tostarp savu vietu sabiedrībā, sociālās lomas un vietu sociālajā stratifikācijā. (Heath & Li, 2024, p. 5)

no tās, pat ja atteikšanās dēļ varētu tikt nodarīts kaitējums viņa veselībai un dzīvībai. (Kadile, 2023, 22., 23. lpp.) Tās ir ikviena pacienta tiesības, arī pacientu ar mentālām problēmām. Par pacienta ar garīgu invaliditāti privātautonomijas robežām ir spriedusi arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa, piemēram, 2004. gada spriedumā *Case of Glass v. the United Kingdom* tiesa secināja, ka “iestāžu lēmums ignorēt personas iebildumus pret ierosināto ārstēšanu bez tiesas atļaujas ir radījis Konvencijas 8. panta pārkāpumu” (European Court of Human Rights, 2004).

Personas ar garīgu invaliditāti tiesības uz privātautonomiju

Taču doma, ka arī personai ar garīgu invaliditāti ir cilvēka cieņa, kas iekļauj tiesības pašnoteikties, radās vēl vēlāk. Sabiedriskā doma tradicionāli cilvēkus ir dalījusi normālajos un ne-normālajos. Katra sabiedrība izstrādā normatīvo struktūru, kurā fiksē “normālas” uzvedības etalonu. Tā sabiedrība pauž savu kolektīvo attieksmi par visu kolektīvā vai ārpus tā notiekošo. Sociologi pētījumus ir atzinuši, ka ikvienā sabiedrībā tiek noteiktas personas uzvedības robežas, ko šī sabiedrība atzīst par pieņemamām jeb normālām. “Normalitātes” jeb pareizas uzvedības robežas nosaka sabiedrības vairākums. (Aron, 1999, p. 76) Sociālie fenomeni un attiecības tiek vērtēti atbilstoši sabiedrības kopējai vērtību skalai kā pozitīvi vai negatīvi un, vadoties no šī vērtējuma, tiek konstatēta uzvedības “normalitāte” jeb atbilstība pastāvošajām normām vai uzvedības “anormalitāte”, patoloģija jeb neatbilstība pastāvošajām normām un vērtībām. No tā izriet sabiedrības novērtējums par atsevišķu personu vai sociālo grupu konformismu jeb iekļaušanos sabiedrībā vai neatbilstošu uzvedību, deviāciju, kas ir novirze no sociālās normas. (Hirst, 2010, p. 74) Ja kāds tiek uzskatīts par “nenormālu”, tad saskaņā ar šo sabiedrības priekšstatu modeli viņš nevar baudīt tādas pašas tiesības, rīcības brīvību, kā “normāls”. Taču cilvēktiesību attīstība visu ir mainījusi, jo, izprotot, ka daļu sabiedrības ierobežo, vadoties no vairākuma priekšstatiem par normālu uzvedību, kas, starp citu, dažādās kultūrās ir atšķirīga, ar tiesībām tiek sekmēts, lai sabiedrība pārskatītu savu attieksmi, proti, lai arī cilvēkiem ar mentālām problēmām tiktu ierādīta cieņpilna vieta iekļaujošā sabiedrībā. Viena gadsimta laikā no mentālu slimību ārstēšanas ar sadistiskiem līdzekļiem (aukstām vannām, lobotomiju, elektrošoku),⁸ XXI gadsimtā esam nonākuši pie prasībām pēc humānām ārstniecības metodēm. Savukārt juridiski tiek mainīti koncepti par to, cik lielā mērā personas ar garīgu invaliditāti var lemt pašas par savu dzīvi un kā to īstenot. (Sheldon, Williams & Joiner, 2008, p. 43.)

Latvijas tiesību sistēmā pagrieziena punkts bija 2010. gada Satversmes tiesas spriedums lietā Nr. 2010-38-01, kurā garā slima persona apstrīdēja Civillikuma

8 Plašāk mentālās veselības dziedināšanas vēsture ir aprakstīta, piemēram, Vaczy Kragh, J. (2021) *Lobotomy Nation: The History of Psychosurgery and Psychiatry in Denmark*. [N. p.]: Springer Nature.

358. pantu, ka “[g]arā slimie, kam trūkst visu vai lielākās daļas garīgo spēju, atzīstami par rīcības nespējīgiem un tiesiski nespējīgiem pārstāvēt sevi un pārvaldīt savu mantu un ar to rīkoties, kādēļ pār viņiem ieceļama aizgād-nība”. (Satversmes tiesa, 27.12.2010.) Proti, visiem “garā slimajiem” tika pilnībā atņemta rīcībspēja. Pieteikuma iesniedzēja ar medikamentiem kontrolēja savu slimību un bija spējīga pilnvērtīgi iekļauties sabiedrības dzīvē, arī vēlējas dibināt ģimeni. Taču likums viņai to liedza. Satversmes tiesa secināja, ka ierobežo-jums ir nesamērīgs, jo pastāv alternatīvi līdzekļi, kas personas tiesības ierobežo mazāk, jo “pastāv dažādas metodes, ko valsts var izmantot cilvēktiesību prasībām atbilstošai rīcībspējas ierobežošanai. Piemēram var minēt daļēju rīcībspējas ierobežošanu, atbalstu lēmuma pieņemšanā, personiskos asistentus, iepriekš izteikto norādījumu ievērošanu utt. Tāpat dažādās valstīs izraudzītie modeļi ir atšķirīgi. Daļēja rīcībspējas ierobežošana paredzēta lielā daļā Eiropas valstu, piemēram, Čehijā, Horvātijā, Igaunijā, Polijā, Vācijā un citur. Tā, piemēram, Igaunijas Civilkodekss noteic, ka gadījumos, kad personai iecelts aizgādnis, tās rīcībspēja uzskatāma par ierobežotu tajos jautājumos, attiecībā uz kuriem iecelts aizgādnis. Tādējādi tiesai katrā konkrētajā gadījumā jāizlemj, kuras darbības persona nespēj saprast un vadīt un attiecībā uz kurām tai tādēļ būtu ieceļams aizgādnis. Savukārt Nīderlandē un Luksemburgā atsevišķi no aizgādības insti-tūta paredzēta iespēja noteikt personai uzraugu. Turpretim Norvēģijā persona ar garīgās veselības traucējumiem var slēgt līgumus, bet atsevišķos gadījumos aizgādnis var prasīt to anulēšanu.” (Satversmes tiesa, 27.12.2010.) No šī brīža Latvija iekļaujas to valstu saimē, kuras veido iekļaujošu sabiedrību, kurā vienli-dzību un cilvēka cieņu bauda arī “garā slimie” cilvēki.

Secinājumi

1. Latvijas sabiedrībai pēdējos gadu desmitos ir bijis jāmaina priekšstats par daudziem jautājumiem, jo okupācijas laikā sabiedrības prātos padomju varas ar propagandu nostiprinātie priekšstati neatbilst mūsdienu Eiropas kopējām vērtībām. Šādi priekšstati visupirms ir izpratne par ikviena cilvēka vērtību, cilvēka cieņu un tas, cik tālu valsts intereses drīkst vai nedrīkst prevalēt pār cilvēka tiesībām uz pašnoteikšanos un vienlīdzību.
2. Rietumu kultūrā ir ievērojami paplašinājušās personas brīvības robežas, ko noteica gan cilvēktiesību un pamattiesību straujā attīstība, gan jauno tehnoloģiju piedāvātās iespējas. Tāpat ir mainījusies izpratne par to, kam pienākas līdztiesība. Līdztiesīgo lokā tikušas iekļautas arī personas, kas pieder grupām, kuras sabiedrība iepriekš ir noniecinājusi un marginalizējusi, atstumjot kā “nenormālas”.
3. XXI gadsimtā Eiropas valstis ir nonākušas pie prasībām pēc humānām ārstniecības metodēm, kā arī aktualizēts ir jautājums par personu ar garīgu

- invaliditāti tiesībām, visupirms tiesībām uz privātautonomiju, proti, cik tālu persona ar garīgu invaliditāti ir tiesīga lemt par savu dzīvi, tostarp būt informēta par ārstniecības gaitu un pieņemt lēmumus par savas veselības aprūpi.
4. Pēdējos gadu desmitos juridiski tiek mainīti koncepti par to, cik lielā mērā personas ar garīgu invaliditāti var lemt pašas par savu dzīvi. Veidojot iekļaujošu sabiedrību Latvijā, būtisks ir Satversmes tiesas 2010. gada spriedums lietā Nr. 2010-38-01, kas gan likumdevējam, gan visai sabiedrībai lika pārskatīt priekšstatu par mentāli slimas personas privātautonomiju.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

TIESĪBU AKTI

Starptautiskie tiesību akti

ANO (1948) *Vispārējā cilvēktiesību deklarācija*. Pieņemta un pasludināta ar Ģenerālās Asamblejas 1948. gada 10. decembra 217.A(III) rezolūciju. https://www.vvc.gov.lv/lv/starptautiskie-tiesibu-akti/un-universal-declaration-human-rights-1948?utm_source=https%3A%2F%2Fwww.tiesibsargs.lv%2F [skatīts 10.09.2024.].

Eiropas Padome (1950) *Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija*. <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/649> [skatīta 18.09.2024.].

Eiropas Padome (2011) *Konvencija par vardarbības pret sievietēm un vardarbības ģimenē novēršanu un apkarošanu*. <https://rm.coe.int/1680462538> [skatīts 18.09.2024.].

Eiropas Parlaments, Padome un Komisija (2016) *Eiropas Savienības pamattiesību harta*. <https://eur-lex.europa.eu/lcl-content/LV/TXT/?uri=celex%3A12016P%2FTXT>

Latvijas Republikas tiesību akti

Latvijas Tautas padomes politiskā platforma. Pieņemta Latvijas Tautas padomes sēdē Rīgā 1918. gada 18. novembrī. No: *Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana: dokumenti un komentāri*. (2015) J. Lazdiņa zin. red. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 55., 56. lpp.

Satversmes sapulce (1922) *Latvijas Republikas Satversme*. <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme>.

TIESU PRAKSE

European Court of Human Rights (2004) Decision 2004-II: Case of Glass v. the United Kingdom. App. No. 61827/00. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61663%22%5D%7D> [skatīts 30.01.2025.].

Satversmes tiesa (27.12.2010.) Spriedums lietā Nr. 2010-38-01. https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2010-38-01_Spriedums.pdf [skatīts 18.09.2024.].

LITERATŪRA UN CITI AVOTI

Aron, R. (1999) *Main Currents in Sociological Thought: Durkheim, Pareto, Weber*. Vol. 2. London and New York: Routledge, p. 76.

[B. a.] (17.01.1976.) Padomju pase. *Progress*, Nr. 8.

Balodis, K. (2007) *Ievads civiltiesībās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 77. lpp.

Cotterrell, R. (2018) *Sociological Jurisprudence. Juristic Thought and Social Inquiry*. London, New York: Routledge, 2018, pp. 75–88, 159.

Eisenstadt, S. N. (2007) The resurgence of religious movements in processes of globalization – beyond the end of history or the clash of civilizations. In: Koenig, M., de Guchteniere, P. (eds). *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies*. Hampshire, Burlington: Ashgate, p. 241.

Ēriksens, T. H. (2010) *Mazas vietas – lieli jautājumi. Ievads sociālantropoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 68. lpp.

Hawley, M. C. (2019) Cicero's duties and Adam Smith's sentiments: how Smith adapts Cicero's account of self-interest, virtue, and justice. In: *History of European Ideas*, 45 (5), pp. 705–720.

Heath, A., Li, Y. (2024) *Social Mobility*. [N. p.]: Wiley, p. 5.

Hirst, P. Q. (2010) *Durkheim, Bernard and Epistemology (Routledge Library Editions: Emile Durkheim)*. [N. p.]: Routledge, p. 74.

Jordan, I. (2014) Planning death: Debates on euthanasia, end of life care and living wills in Germany since the 1970s. In: Braun, K. (ed.). *Between Self-Determination and Social Technology Medicine, Biopolitics and the New Techniques of Procedural Management*. Bielefeld: transcript Verlag, p. 74.

Kadīle, L. (2023) *Pacienta lemtspējas vērtēšanas procesa pilnveide Latvijā: tiesiskā, ētiskā un klīniskā perspektīva*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 22., 23. lpp.

Klabis, R. (25.03.1958.) Mana padomju pase. *Padomju Karogs*, Nr. 35.

Kēnings, M. *Cilvēktiesības*. [D. Plikšas tulk. latv. val.]. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 117. lpp.

Koenig, M., de Guchteniere, P. (eds). (2007) *Political Governance of Cultural Diversity*. In: *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 2007, pp. 6–15.

König, R. (2013) *Familiensoziologie*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, S. 140, 141.

Kučs, A. Pamattiesības. (2024) No: *Publiskās tiesības. Ievads*. Zin. red. I. Ziemele, S. Osipova. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 716. lpp.

Lorenzi, J. H., Berrebi, M. (2019) *Progress or Freedom: Who Gets to Govern Society's Economic and Technological Future?* [N. p.]: Springer, pp. 1–13.

Meder, S., Duncker, A., Czelk, A. (Hg.) *Frauenrecht und Rechtsgeschichte: die Rechtskämpfe der deutschen Frauenbewegung Rechtsgeschichte und Geschlechterforschung*. Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2006, S. 176, 177.

Osipova, S. (2020) Brīvība – tiesību normās un tiesiskajā apziņā. No: *Starptautisko un Eiropas Savienības tiesību piemērošana nacionālajās tiesās*. Latvijas Universitātes 78. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: Akadēmiskais apgāds, 333.–340. lpp.

Plaudis, J. (atdz.) (1950, 1. maijs) Majakovskis, V. Padomju pase. *Padomju Latvijas Kolhoznieks*, Nr. 5, 11. lpp.

Rezevska, D. (2015) *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*. Rīga: Daiga Rezevska, 148. lpp.

Sandkühler, H. J. (2016) *Menschenwürde und Menschenrechte: Über die Verletzbarkeit und den Schutz der Menschen*. München: Verlag Karl Alber, S. 271, 272.

Sheldon, K. M., Williams, G., Joiner, T. (2008) *Self-Determination Theory in the Clinic: Motivating Physical and Mental Health*. [Yale]: Yale University Press, p. 43.

Vaczy Kragh, J. (2021) *Lobotomy Nation: The History of Psychosurgery and Psychiatry in Denmark*. [N. p.]: Springer Nature.

Wallau, Ph. (2006) *Die Menschenwürde in der Grundrechtsordnung der Europäischen Union. Kommunikationswissenschaft*. Wiesbaden: Springer-Verlag, S. 23.

Горький, М. (1902/2008) *На дне*. Санкт Петербург: Издательство “Азбука”, с. 210.

Маяковский, В. В. (1967) Стихи о советском паспорте. *Стихи*. Москва: Художественная литература, с. 9.